

KOVÁCS ÉVA

A terek és a szobrok emlékezete (1988-1990)

– Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról –¹

I.1. „Miénk itt a tér”: a közterek meghódítása

A magyar rendszerváltás első két éve – többek között – az utcán zajlott. 1988-ban, nem kevés nyugtalanságot okozva az utolsó szocialista kormánynak, akár a bős-nagygyarosi vízlépcsőről, akár az erdélyi falurombolásról, március 15-ről, 1956-ról, pápalátogatásról, Szent Jobb körmenetről, vagy éppen a november 7-i munkaszüneti napról lett légyen szó, kisebb-nagyobb tömegek vonultak fel Budapesten és az ország szinte minden városában – akkor még rendőri készültséggel, olykor motoros rohamosztagoktól és könnygáztól fenyegetetten.

Az évtizedekig tiltottnak számító spontán demonstrációk a tömeg és a hely kultuszát testesítették meg: a hatalommal való szembe fordulás az erőbemutatásban és a nyilvános terek visszafoglalásában és *felszentelésében*² talált formára. A tömegben való hit tükröződött a tüntetéseket követő „számháborúkban” is: a felvonulók száma, az elfoglalt terek nagysága adta meg az ügy értékét. (Éppen ezért a hivatalos tudósítások csökkenteni, a résztvevők és a szimpatizánsok növelni próbálták e számot. Ez idő tájt egyébként – ahogy a belügyminisztérium, úgy a hangadók és a résztvevő megfigyelő antropológusok is – bűvös számításokat végeztek az egy négyzetméterre jutó felvonulókról, az elfoglalt terek mérete, a tömegek mozgása alapján.)

Nem volt mindegy, mikor és hol vonultak utcára rendszert váltani az emberek. A konkrét helynek, az útvonalnak is megvolt a maga jelentősége, saját története, mítosza: a szent helyek virtuális térképét is újrarajzolták e megmozdulások. A legelevenebb tüntetési tradíciót Budapesten március 15-e jelentette, a legszentebb helyek e megemlékezés helyszínei, melyek nagyjából megegyeztek az 1956. október 23-i tüntetés útvonalával (Petőfi szobor, Kossuth Lajos utca, Bajcsy-Zsilinszky út, Szent István körút, Margit-híd, Bem tér). 1988-ra a szertartás már beleivódott a budapesti köztudatba, az ünnepnek megszokott liturgiája lett: mindenki tudta, hol kell gyülekeznie, miért van ott, hová kell tartania stb. Nem csoda, hogy e március 15-ikék kultuszát több más tüntetés is „felhasználta” saját céljai eléréséhez: a hely szelleme és a begyakorlott rítus ugyanis egyfelől ismert forgatókönyvet szolgáltatott a tüntetésekhez, másfelől segíthette politikai követelések megformálását: ha a szent helyek nem is engedelmeskedtek mindig az új „foglalóknak”, *identitáspolitikák* megfogalmazásához használatba vették őket.³

Március 15-ike ünnepe nemcsak *rítusként*⁴, funkcionális keretként, hanem *mítoszként*⁵ is szolgálta a rendszerváltást. 1956-ra is emlékeztek azok, akik a hetvenes években részt vettek a március 15-i demonstráción, – azért március 15-én, mert október 23-án nem lehetett. (Ez persze nem volt idegen az 56-os forradalom szellemiségétől: 1848 már akkor történelmi előzményként, a 48-as követelések pedig aktuális programként „tematizálódtak”, a '48-as mítosz már '56-ban is közreműködött a forradalom legitimálásában). A '48-as forradalom mintegy elrejtette az 1956-ost, mítosza egyserre „mondta” mindkét történetet.

A március 15-i ünnep Pierre Nora kifejezésével élve *lieu de mémoire* (emlékezethely, az emlékezés helye, *locus memoriae*) mert – mint láttuk – kelőlőképpen konkrét; biztosítja az emlékezet kikristályosodását és átadását; egyben a képzelet szimbolikus aurával is felruházza. Azért is *lieu de mémoire*, mert rendkívül „életrevaló”, s noha „alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása (...) abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből, világos az is (...), hogy csak átalakulásra való képessége, jelentéskörének állandó felélesztése és elágazásainak előreláthatatlan bokrosodása révén él” (Nora, 1999, 152–153).

Noha Nora nem állítja, a *lieu de mémoire*-ok gyakran a politika legkézenfekvőbb eszközei, „egy híg, hivatalossá tett civil vallás” helyei, ahol könnyen

meggyőzhető az emberek arról, hogy legszélesebb politikai és legmélyebb spirituális lojalitásaik összeegyeztethetők (Geertz, 1995, 42-63). Az emlékezés spontán akarásának és az identitás politikáinak az emlékezhelyek egyaránt kiszolgáltattak. Előbbire szép példa az 1988. június 16-i, az 1956-os forradalom mártírjaira emlékező megmozdulás. A végül a rendőrség által szétkergetett tüntetés résztvevői a Batthyány-emlékmécsesenél gyülekeztek. A méceszt ünnepélyesen Batthyány-Nagy Imre névre „keresztelték át”: a két forradalmat funkcionálisan is összekapcsolva. A spontán emlékezés és az identitáspolitika közötti átmenetet láthatjuk abban, ahogy 12 pontban fogalmazták meg követeléseiket az 1989-es március 15-i szónokok,⁶ vagy ahogy az új pártok és társadalmi szervezetek első programjaikban 1848 örököseiként határozták meg magukat⁷. Tiszta identitáspolitika, ahogy folytatódott az immáron másfél évszázados harc a kultuszért,⁸ hiszen a szocialista hatalom sem mondott le az ünnepről, s mivel a többi téréből az alternatív demonstrációk kiszorították, az éppen üres Múzeumkertben hangzottak el a KISZ-es, MSZMP-s szónoklatok.

A kultusz lehetséges tereit tehát a politikai szereplők felosztották maguk között, hogy aztán majd maguk a helyszínek „mondják” a történetet. Egymás szent (illetve a szocialisták esetében inkább alibi) tereibe a tüntetők nem léptek be, hacsak az 1989-es kokárdás-vörös csillagos rendőri „biztosítást” nem tekintjük ennek: a harc nem a konkrét helyszínekért, hanem az emlékezésben való részvételért, az ünnep kisajátításáért folyt. A többnyire egy időben rendezett megemlékezések ekkor még kizárólagos azonosulást, rítus-választást követeltek: „mi” a Petőfi szobornál vagyunk, „ők” a Múzeumkertben. A dichotómia feloldására 1988-89-ben többször tett kísérletet a szocialista hatalom azzal, hogy bekéredzkodett a március 15-i ünnepségbe („Legyen ez a Nemzeti Megbékélés Napja”), vagy szónokolni akart a Nagy Imre temetésén, ám az ellenzék rendszerint ellenállt. Az utolsó szocialista kormány ugyanakkor sikeresen telepedett rá október 23-ára azzal, hogy 1989-ben ezen a napon kiáltotta ki az akkori köztársasági elnök, Szűrös Mátyás a Köztársaságot: megindítva az október 23. körül azóta is zajló tülekedést, az emlékezés akarata helyett az akaratos emlékezést. Március 15-e, június 16-a és október 23-a mint *lieux de mémoire* idővel arabeszkjeire esett szét, illetve a történelem helyeivé (*lieux d'histoire*) vált.

Egy példa: rituálék a Hősök terén

Nem céloim azonban, hogy előreszaladjak az időben. Maradjunk továbbra is az első két évnél! A demonstrációk egyik fontos helyszínéül a Hősök tere szolgált. A röpke százéves fennállása óta gyakran változó köztér számos szimbolikus értelmezést és rítust kínált a politikai szereplők számára. A tér imázsán egészen a tervekkel kezdődően⁹ állandóan „dolgoztak” az aktuális politikai rezsimok, illetve a történelem. Kezdetben, a XIX. és a XX. század fordulóján – noha nem készült el az ünnepségre – a Millenniumot és az ezeréves államiságot volt hivatva dicsőíteni. Később az 1919-es Tanácsköztársaság eltávolította a „reakciós” szobrokat és május 1-jére vörösbe csomagolta a két kolonnádot (a felirat: „Világ proletárjai egyesüljetek!”), az oszlopot pedig fekete obeliszk formájúra takarta, és az így előállt vörös-fekete kompozíció elé egy fehér papírmasé szobrot állított (Marx, amint átölel két proletárt). 1920, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése, a történelmi Magyarország megszűnte után a teret a területi revíziós politikai igényeknek megfelelően ismét átalakították: egyes szobrokat kicseréltek, a tér közepére új honfoglalási szoborcsoport került, és emlékkövet helyeztek el az Ismeretlen Katonának („Az ezeréves határokért!”).

1945 után a kommunista hatalom tovább dolgozott a tér arculatán: a nemzeti függetlenségi szimbolikát erősítve ismét eltávolították a „reakciós” figurákat. A honi hivatalos történelemszemléletről árulkodik, hogy kiállított nemzeti nagyjaink többsége emigrációban halt meg, s később hamvait hazahozva újratemették: az ezeréves államiság dicső kontextusa elhalványult és helyét a magyar mártíromság szimbólumai töltötték ki. Az elmúlt ötven évben a hatalom elfoglalta, használta majd kiiktatta a Hősök terét. A Rákosi-korban április 4-én, a Vörös Hadsereg Napján itt zajlottak a katonai díszszemlék. Itt esett meg – először és utoljára – 1957. május 1-jén az is, hogy alig fél évvel az '56-os forradalom leverését követően tele volt a Hősök tere felvonulókkal. A Kádár-féle új vezetés azután mintha megijedt volna a helyszíntől (a hely szellemeitől): a május elsejék átkerültek a Dózsa György útra, a katonai díszszemléket pedig nem a munka, hanem az alkotmány ünnepén tartották, *panem et circense*, légi parádé és tűzijáték kíséretében. Nem akartak több '57-et ('56-ot), nem akarták többé e napon mutogatni a katonai erőt, – a május elsejék elszürkültek,¹⁰ a tér kiürült. A nyolcvanas években aztán sajátos módon kapta vissza nemzeti arculatát: itt ren-

dezték a kultúrpolitika által támogatott „nemzeti” rock-operákat (István a király, Itt élned, halnod kell stb.): visszaemelve ezáltal az ezeréves államiság eredeti szimbólumrendszerét. Mindazonáltal 1988-ig az odairányított felvonulókon, a musicalek nézőközönségén, a kósza turistákon és a megtúrt gördeszkázásokon kívül más társadalmi csoportok nem jelentek (nem jelentettek meg) itt.

A rendszerváltás periódusában két fontos esemény kötődik a Hősök téréhez: az egyik a romániai falurombolás elleni tiltakozás 1988. június 27-én, a másik pedig Nagy Imre és mártírtársai újratemetése egy évvel később. A két esemény között első pillantásra semmiféle kapcsolatot nem fedezhettünk fel: az első egy fáklás demonstráció, melynek üzenete a határon túli magyar kisebbség sorsával való azonosulás volt, míg a második egy kegyeleti-politikai szertartás, melyen a felravatalozott mártírok koporsói elé járulás, a szimbolikus újratemetés egyúttal az 1956-os forradalom rehabilitálását jelentette. Alaposabban szemügyre véve mégis felsejlenek hasonlóságok a tér használatában.

A június 27-i felvonulás fordulópont a rendszerváltás történetében: ez volt az első jól szervezett, saját biztosítással ellátott és mindezidáig a legtöbb embert mozgósító demonstráció. Szinte egyedülállónak számított politikai üzenete is, hiszen a törésvonalak nem a hatalom és a demokratikus erők, hanem a „magyarság” és a román vezetés között húzódtak. *Ceaușescu* addigra már démonizálódott a magyar közvéleményben (nemrégiben zárták be a kolozsvári magyar konzulátust, állandóak voltak román részről a hatósági visszaélések a határon, Grósz Károly látogatásának kudarcra éles visszhangot váltott ki az emberekben stb.), a romániai magyar kisebbséget ért atrocitások a *Ceaușescu*-i ördögi mű szisztematikus végrehajtásaként jelentek meg a köztudatban.

A tüntetés szervezői a nagy tömegre számítva ösztönösen jelölték ki a Hősök terét a demonstrációra (a román nagykövetség közelségéről mint praktikus szempontról nem is beszélve, ahol petíciót akartak átnyújtani), nem változtattak azonban a tér arculatán, – mintegy keretként használták.¹¹ A tér mégis nemzeti kultuszhelyé lényegült át a rítusban, a résztvevők ugyanis a demonstráció végén a burkolaton kijelölt jelképes sírhelyeken égő gyertyákat helyeztek el az elpusztított falvakért, közben erdélyi népdalokat és a harmincas években keletkezett, irredenta színezetű „Székely himnuszt” énekelték.

A tüntetésben született társadalmi dráma a magyarság (romániai magyar kisebbség), a balsors (román vezetés) és a gyász (magyar faluk pusztulása) témáinak összekapcsolásával a nemzethalálról, alsóbb rétegeiben pedig Trianonról „szólt” – e drámát a tér (a maga eklektikus szimbolikájával és kacskaringós történetével) jól ismerte és szolgálta – a katarzis nem kis mértékben a tér alkalmasságán múlott. Képzeljük el ugyanezt a tüntetést például a március 15-i útvonalon, a Bem rakparton, a Parlament előtt, vagy a Vörösmarty téren – e helyek szellemei megzavarták volna a drámai performance-ot. Kellett a Hősök tere paradox – egyszerre üres és hideg, mégis zsúfolt és érzelmektől fűtött mikrokozmosza.

A térhasználatnak és a tér mint kultikus hely ritualizáló hatásának épp a fordítottját láthatjuk a Nagy Imre temetésben. Noha a praktikus szempontok itt is fontosak voltak a helyszín kiválasztásakor – egy évvel korábban is ide készültek a megemlékezők, de akkor még útjukat állta a rendőrkordon – a rendezők a Hősök tere szimbolikus tartalmaival is erősen számoltak.¹² Míg az előbbi tüntetésnek a szolidaritás (és a történelmi Magyarország utáni nosztalgia) adta az értelmezési keretét, ennek a gyászszertartás: annak a végpontja, ennek pedig a kezdőpontja volt a halál. Csakhogy itt a temetési liturgia „szerkesztői” – miután a helyszín kérdésében döntöttek – nem a millenniumi, vagy a revíziós szimbolikával feleltek, hanem az 1957-es május elsejével: nem állhatott a ravatal a tér közepén, hiszen ott állt egykor Kádár tribünje.

Így kizárásos alapon a Múcsarnok előtti terület lett a szertartás színhelye, melyet – ahogy 1919-ben a kolonnádokat – becsomagoltak, csak most a gyász színeivel, a fehérrel és a feketével. (Egy évvel később, a pápalátogatáskor, talán a maradék-elv alapján, a szószerk, a rock-operák egyik „díszlete”, a Szépművészeti Múzeum elé került.) A Hősök tere imázsának átdolgozásával (a szokásos neoklasszicista, neobarokk látványt a markáns dekonstruktivista kulissza teljesen megváltoztatta) egyszerre tették semmissé az 1957-ben történeteket (a központba, a gyilkosok helyébe az áldozatok kerültek) és szorították a horizont szélére (a szó szoros értelmében is) a tér történelmi, revíziós arcát, miközben megtartották a halál és a nemzet (a kivégzett, elüldözött, újratemetett nemzeti hősök) kontextusát. A tér szellemei ott is voltak, meg nem is, – szolgálták és befogadták az új kultuszt.¹³ Ezzel a Hősök tere új értelmezést is kapott: mára mítoszaihoz az 1956-os forradalom, Nagy Imre újratemetésének története is hozzátartozik.

A Hősök tere az identitáspolitikát szülte. A mindenkori rezsimek számos dologra akarták emlékeztetni a magyar nemzetet általa, s talán éppen ez az akarat akadályozta meg, hogy valóban *lieu de mémoire* legyen. A magyar rendszerváltásban egy-egy röpke pillanatra mégis azzá válhatott, mert – megalkotói szándékaitól talán függetlenül – a nemzeti identitásnak egy olyan elemét formálta meg az emlékezés által, mely az amúgy hiányzó összetartozás érzését adta vissza. A halál halhatatlanná tétele, a nemzethalál, a mártíromság megjelenítése és megélése a szertartás alatt – Eliade szavaival – a „valóság szívébe”, a „Világ Közepébe” helyezte az egybegyűlteket.

I.2. A szent hely, mint szűkös jószág

A rendszerváltás első éveiben úgy látszott, hogy kevesebb a szent hely, mint a demonstráció. Folyamatosan keresték tereiket és rituáléikat a zöldek, akik 1988-ban a bős-nagymarosi vízlépcső ellen szerveznek tiltakozásokat. A BNV elleni demonstrációk azért kerültek be rítus-inventáriumomba, mert nem pusztán egy gazdaságtalan mamutberuházást utasítottak el, hanem a maguk módján rendszert váltottak. A vízlépcső a rezsim lehetetlenségét, abszurditását, zordságát, élettelenységét, haszontalanságát stb. *en général* szimbolizálta.

E tiltakozások közül *lieu de mémoire* valójában csak a Duna és az erőmű lett, Budapesten azóta sincs konkrét ünneplési, vagy tiltakozási helye a környezetvédelmi mozgalmaknak. A budapesti tüntetések nyomon követésekor feltűnő, hogy mindegyik más helyszínen, más dramaturgia szerint zajlott, noha a politikai követelés – állítsák le a BNV építését – ugyanaz volt. Az első és a rendőrség által szétvert „békés környezetvédelmi séta” a Bemrakparthoz és a Batthyány térhez kötődik (1985. február 16.), a következő megmozdulás már a Vörösmarty térről indult a József Attila utcán, a Bajcsy-Zsilinszky úton és Népköztársaság útján át a Benczúr utcai osztrák nagykövetségig (1988. május 27.), míg a harmadik, a legjelentősebb budapesti demonstráción a szélrózsá-elv szerint a város 29 pontján gyülekezve a Kossuth térre tartott a menet (1988. szeptember 30.).

A helyszínek változékonyságát nem magyarázzák a tüntetésben részt vevő eltérő társadalmi csoportok sem, hiszen ekkor még nem különült el markánsan a zöld mozgalom a demokratikus ellenzéktől, mégsem azok bevett helyein vonult. Az egyre dinamikusabb tüntetési koreográfia inkább ar-

ra enged következtetni, hogy a környezetvédők tudatosan mindinkább „el akarták lepni” a várost, bízva a nyaranyú részvételben, egyre jobban akartak „látszani”, s ezzel ügyüket mind hangsúlyosabbá tenni. Nem helyszínek voltak, hiszen nem is lehettek – a zöld mozgalomnak nem volt és nem is lett azóta sem tradíciója – hanem előzőnlott, nagyszabású tereik: a helyek mérete, centrális pozíciója, a vonulás számított: „mindenhol mi vagyunk, mindenhol mi jövünk” (Szekeres, 1999).

Már a zöldeknél is fontos helyszíneknek számított a belváros sétálóutcájának torkolata, a Vörösmarty-tér, melynek szerepét azonban egy másik demonstráció, a FIDESZ Munkáscsoportjának és a Radikális Körnek 1988. november 7-i „söprögetése” világítja meg igazán. A NOSzF (Nagy Októberi Szocialista Forradalom, akkoriban még így kellett rövidíteni) évfordulóján egy tucat fiatal demokrata szendvics-ember jelent meg utcaseprőkosztümben, és látványos söprögetésbe kezdett a Gerbaud cukrászda még kedélyes turistái előtt, követelve, hogy ezentúl ne november 7-e, hanem saját ünnepünk, március 15-e legyen munkaszüneti nap („Ma mi dolgozunk, március 15-én Ti!” – szólt a szlogen.). A tüntetőket végül – akkorra már szokatlan erőszakossággal – rabszállító vitte a Szalay utcába.

A Vörösmarty tér nem pusztán központi fekvése miatt számított jó helyszínek a demonstrációhoz, hanem kirakat-jellege miatt is: itt sétált és kávézott a legtöbb nyugati turista, ami itt történt, az a Nyugatnak, a szabad világnak is szólt. A demokratikus mozgalmak megjelenése a legvidámabb barakk kirakatában a szokásosnál jobban irritálta a hatalmat (emlékezzünk, itt – és nem a tüntetés korábbi állomásain – kergette szét motoros rendőrsztag a június 16-án megemlékezőket is).

A tereknek, a hely szellemeinek és történeteinek markáns szerepük volt a rendszerváltás korai periódusában. A tüntetésekből azonban az is kiderül, hogy a szent hely szűkös jószág: kevesebb van belőle, mint az őt kereső kultuszokból. A térhasználat a tradíció fontosságára is rámutat: a már bevált szent helyek maguk is képesek mondani a történetet, vagy befogadni a rá rimelőt, míg a profán terek csak nagy fáradtsággal avathatók szentté (nem sikerült például az 1956-os forradalom fontos helyszíneit azzá tenni).

II. „A múltat végképp eltörölni”: köztéri tárgyak

Az utca azonban nemcsak a demonstrációknak adott újra otthont, arcu-
lata is valamelyest megváltozott. A szocializmus elutasítása a szocialista
szimbólumok eltávolítását követelte: utcanevek, köztéri szobrok, vörös csil-
lagok, címerek és lobogók cserélődtek ki, illetve tűntek el, hogy ne is emlé-
keztessenek a korszakra, melytől mindenki szabadulni vágyott. Így jutottak
piros olajfestékkel áthúzott, megszűnt utcanevek sorsára a magyar és a nem-
zetközi munkásmozgalom fogalmai, szereplői, az ÁVO-s karhatalmisták,
funkcionáriusok és ismeretlen káderek mellett a Tanácsköztársaság kivég-
zettjei és emigránsai, az antifasiszta ellenállók is, nem is kevesen (noha egy
1992 őszi közvélemény-kutatás szerint az emberek többsége már nem is
akarta volna az utcaneveket megváltoztatni, és addigra a szobrokat is inkább
megőrizte volna).¹⁴

Az „új” utcanevek kiválasztása azonban nem követte az időközben már
formálódó tabuérintő közbeszédet: nem az „új világ” példaképei (mint pl.
az első és a második világháború áldozatai, a polgári Magyarország megsze-
mélyesítői, az 56-os forradalom hősei és szimbólumai stb.), hanem több-
nyire a legelső, még a múlt századból származó nevek kerültek ismét vissza
az utcatáblára. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy lakóhelyüket nem te-
kintették politikai fórumnak, agorának az emberek – sőt kifejezetten hang-
súlyos a depolitizálási szándék, – inkább a szokásszerűség alapján választot-
tak. Az új utcanevek ezáltal nem a történelmi emlékezetéről, inkább az „em-
lékezők társadalomtörténetéről” (P. Burke) mesélnek.

Az utcák, intézmények stb. átnevezésekor tehát a közelmúlt eltávolítá-
sa, megsemmisítése sokkal fontosabb volt, mint a névadási rítus, sőt utób-
biban gyakran a visszafogottság, az ambivalencia, a zavarodottság jelei is
megfigyelhetők. Az átkeresztelés egyfajta bűnös tabuérintésnek is számított,
s könnyebb volt az egykori hősokeket (Marx, Rajk stb.) semleges vagy koráb-
bi nevekre cserélni, mint új hősokeket konstruálni.

*Egy másik példa: intézményesülő szobordöntések,
avagy a Szoborpark esete*

A szocializmus látható nyomainak eltávolításában – az utcakép „kom-
munistátlanításában” – külön kérdésként merültek fel a köztéri szobrok.

Az 1989-es népítélet szerű, spontán szobordöntések¹⁵ miatti aggodalom a politikai szereplők részéről hamar a kérdés intézményesüléséhez vezetett, önkormányzatok, alkotói közösségek, tudósok és politikusok foglalkoztak azzal, mi legyen a sorsuk a letűnt kor monumentumainak.

Az első ötlet szerint a szobrokat Budapest tradicionális munkásszige-
tén, Csepelen, az erre a célra kiépítendő Lenin-kertben kellett volna elhe-
lyezni (1989. július 5.). 1990 márciusában a debreceni „Emlékművek Ma-
gyarországon” című konferencia felhívást adott ki, mely szerint a szobrokat
ne döntsék le, hanem hagyják elenyészni. Áprilisban a FIDESZ Lenin-
skanzen felépítését javasolta Békéscsabára, úgy, hogy a szobrokat ugyan
döntsék le, de a talapzatuk maradjon meg mintegy mementóként az utókor-
nak. Néhány hét múlva a Recski Szövetség azt ajánlotta, hogy a szobrok ke-
rüljenek a recski kőbányába, a „Szocializmus-parkba”. Az 1990 tavaszi pub-
licisztika-dömpingben a beolvasztástól az érintetlenül hagyásig („ha mi
nem emelünk kezét a más hitűek kultusztárgyaira, a miénkire sem emelhet
senki”, *Magyar Narancs*, 1990. május 3.) és az emlékmű-szobrászati stopig
számtalan álláspont megfogalmazódott, mígnem június 23-án törvény szü-
letett: a szobrokról az önkormányzatok döntenek és gondoskodnak
(1991/XX.tv. 109.§). Mégis, október 10-én Boross belügyminiszter körleve-
let intézett az önkormányzatokhoz: október 23-ig távolítsák el az összest.

A szoborpark-terv közben lassan intézményesült: júniusban megtalál-
ták a helyet Budapest határában, Nagytétényben, novemberben javaslatot
tett a budapesti közgyűlés kulturális bizottsága a szoborpark létrehozására.
A kiírt pályázatra beérkezett pályaművek közül (berlini fal-szerű térelren-
dezés, ötágú csillag alakú földvár, virágot formázó park) a harmadik, Eleőd
Ákos pályázata győz („Egy mondat a zarnokságról”-park). A parkot és
az előterében kialakított „Tanú teret” június 28-án avatják fel, a műsort Ba-
csó Péter rendezi.

Nincs abban semmi különös, hogy a radikális társadalmi és politikai át-
alakulások igyekeznek eltüntetni a múltra emlékeztető tárgyakat, megtisztí-
tani tőlük a jelent. Még akkor sem, ha azok művészi értéket képviselnek,
vagy éppen már belenőttek a térbe, melyben állnak, s ottlétük nem önma-
gukért való. Így volt ez a szocializmus szobrainak többségével is: jelenlétük
kevésbé tűnt fel mint aztán hiányuk, a köznapi használatlalt olykor új tartal-
makat is kaptak – gondoljunk csak Osztapenko vagy Steinmetz szobraira,
balatoni, nyugat-európai utazásainkkor velük vettünk búcsút Budapesttől.

Eltávolításukkal felborult a tér vizuális egyensúlya: paradox módon emlékeztetve arra, amit feledni kívántunk, arra, ami már nincs is ott.

Az sem meglepő, hogy a spontán szobordöntések ijedséget keltettek a közvéleményben: a totem-döntés nem illett a magyar rendszerváltásba, mert a forradalmak rituáléihoz tartozott. (1956-ban dőlt utoljára szobor Magyarországon: akkor sem másé, mint Sztáliné.) S bár a közvélemény többsége a szobrok pártján állt, az erőszakos politikai akcióktól való aggodalom a szobrok eltávolításához, nevezzük nevén, szervezett és korlátozott szobordöntéshez vezetett.

Azon sem csodálkozhatunk, hogy egyes politikai csoportok maguk vállalkoztak volna a „hóhér” intézményesített szerepére: nem volt mindegy, kinek a nevéhez fűződjék a tisztogatás, kié legyen a rendszerváltás e fontos epizódja. A kérdésre már az új parlament adta meg a választ: a demokrácia játékszabályai szerint a „helyieké”, az önkormányzatoké a döntés joga és összes terhe. (Talán a szűkös kassza miatt is maradt meg jó néhány szocialista köztéri szobor a településeken).

Annál sajátosabb az eltávolított szobrok sorsáról kialakult diskurzus. Akik Csepelre, a gyárak szigetére álmodták a szoborparkot, a szocializmus-munkásosztály szimbolikát vitték tovább, akik a recski kőbányába, az egykori kényszermunkatábor területére tették volna a műalkotásokat, azok a szobrokon keresztül vettek volna légtételt a rendszeren: legyenek ott a zsarnokok, üldözők és jelképeik, ahol egykor ők, az üldözöttek szenvedtek. A nagytétényi helyszín ezzel szemben piaci szándékokat takart: akkor még készülve az 1998-as világkiállításra, a nyugati látogatóknak szánták az M1-esről közvetlenül megközelíthető parkot.

Abban azonban minden terv hasonlóságokat mutat, hogy az eredeti helyükről elmozdított szobrokat – Közép- és Kelet-Európában akkor még egyedülálló vállalkozásként – nemcsak hogy egy raktárban tárolva megőrizni, „archiválni” akarta, hanem kiállítani, újra megmutatni is.¹⁶ Az emlékezés (vagy a felejtés?) számára állandóan rendelkezésre álló megtestesült múlt parkká, skanzenné szerkesztése egyszerre jelentette a szobrok eltávolításán, a terek „megtisztításán” túlmenően e múlt lokalizálását, elkerítését, a Gonosz Szellem megszelídítését, a szobrok kronologikus és tematikus elrendezésével egy, a szocializmusról szóló új narratíva kialakítását, a park hasznosításával pedig, *sic transit gloria mundi*, a múlt piacosítását (a skanzen-shopban – a berlini *Checkpoint Charlie* mintájára – ráházott szögesdrótdarabokat,

„a kommunizmus utolsó leheletét” tartalmazó konzervet, munkásdalokat tartalmazó „*Best of Communism*” CD-t és más szuvenírokat vásárolhat a látogató). Nora szavaival élve mintha *lieux d'histoire*-rá akarták volna változtatni a közelmúlt fájó, de legalábbis ambivalens emlékeit, formába önteni az emlékezés hiányát.¹⁷

Lássuk ezek után az új narratívát, a szocializmus egyik új mitológiáját!¹⁸ Az elfogadásra került, rendkívül didaktikus szoborpark-terv műleírásában ezt olvashatjuk: „az erőszakosan telepített, teret-várost-hangulatot a telepítők fölényével nyomasztó objektumok eltávolítása nemhogy nem kerül a szobrok életébe, de újratelepítésüknél már az erőszaknak és a fölénynek a hiánya dominál (...) A pályamű (...) a rezervátum összefártságán túl törekedett az egyes alkotások gúnyos felhangoktól mentes, korrekt bemutatására (ez nem egy vicces park, abszolút nem az)”. (Eleőd, 1993, 60)

A bejáratnál Illyés Gyula „Egy mondat a zarnokságról” című verse fogadja a látogatót, rögtön kérlelhetetlen tükröt tartva elének: „magad is a zarnokság vagy”. A szentély illetve kripta benyomását keltő, timpanonoszlopos, penge vékonyságú kulisszafal szinte rádől a látogatóra: egyszerre távolít el a közelmúlttól (mintha évezredek romok között avagy a temetőben sétálnánk), és kelt rémületet a hatalmas méretek miatt (az eredeti helyükről eltávolított szobrok maguk is jóval nagyobbak látszanak a csupasz térben).

A virágalakúra tervezett (a virág-szimbólum talán a zarnokság antitézise volna, avagy a szocializmus mákvirágaira gondolt a tervező?), a pokol bugyaira (a műleírás maga is említi a „lokális pokolra szállás” gondolatát), ám felülnézetből a gyermekdalbeli „hétpettyes katicabogárra” is hajazó park alapmotívuma a kádári parafrázis, séta a „szocializmus útján”.¹⁹ Az egyszerre végtelenített és végérvényesen véges (téglafalba ütköző) ösvények mentén a „fektetett nyolcasokban” tematikusan csoportosított szobrok a felszabadulási (szovjet hősi) emlékművek, a munkásmozgalmi személyiségek és szimbólumok „mondják” a szocializmus történetét. A terv szövege szerint ezek az „Út stációi”. „Csakhogy ennek az útnak” – miután Steinmetz és Osztapenko most itt int búcsút tőlünk – „már csupán pár métere van a végfalig”, olvashatjuk a tervpályázatban.

A szobrok és az elrendezés által diktált útvonalak nem alkotnak kronológiai sorrendet, így a magyar munkásmozgalom és a sztálinizmus története témák szerint rendezi újra és racionalizálja a kollektív tudást. Az új nar-

ratíva egyáltalán nem tér ki a kádárizmus hosszú évtizedeire, ezzel erősen eltávolít a közelmúlttól. A nemrég még jelen történelemmé íródik a szoborparkban, nem a saját élettörténetünket, kollektív tapasztalatainkat foglalja össze, ezáltal lehetőséget teremt a Kádár-korszak pszichológiai értelemben vett eltávolítására, elfojtására is. A tematikus elrendezés ugyanakkor Magyarországnak a nemzetközi munkásmozgalomhoz való kapcsolódását és későbbi, a Szovjetunió általi elnyomatást hangsúlyozza: egy szalonképe-sebb, illetve mártírszerű szocializmusképet mutatva a látogató felé.

Az erkölcsi és politikai mondanivalót csupán a tér szerkezeti bontása és a végfal sugallja (az önmagukba visszatérő „pokoli” körök, a monumentális kezdet és az áthatolhatatlan végfal), – amennyiben a parkot „rendeltetészerűen” használjuk. Ekkor a „szocializmus útja” nem vezet sehová, falakba üt-közünk (erőteljesen utalva a tömbök megosztottságának egyik alapszimbólumára, a berlini falra is). Ha azonban csak úgy bolyongunk a parkban, amit a beépítés abszolúte megenged – mivel az utakat szegélyező pázsit nem akadályozza a szabad mozgást –, akkor a falat teljesen figyelmen kívül hagyva is megtekinthetők a szobrok, és a látogató a timpanon alatt elhagyhatja a ki-állítást, így ez a mondanivaló a gyakorlatban elsikkadhat.

A nagytétényi skanzen tehát nemcsak összegyűjtötte a fontosabbnak ítélt köztéri szobrokat, hanem megkísérelt egy új, művészi koncepcióval alátámasztott szocializmus-narratívát is létrehozni. E szöveg meglehetősen pontossággal igazodott az időszak közhangulatához: noha a szobrokat nem mindenki akarta eltávolítani, a kádárizmust, saját szocialista, illetve szocializmusbeli múltját annál inkább. A magyar rendszerváltás legnagyobb terhe ugyanis mindenki számára az volt, hogy bizonyos értelemben „cinkosai” voltunk a rendszernek, ha másképp nem is, akkor úgy, hogy a viszonylagos jóléért cserébe fenntartottuk az öncenzúra intézményét, hasznot húztunk a tervgazdaság visszasságaiból, a korrupcióból stb. Ezekről a rossz érzésektől szabadítottak meg bennünket az utcanevék megváltoztatásával, a szobrok eltávolításával, a racionalizáló és historizáló szocializmus-narratívák létrehozásával.²⁰ E mitológiák egyik legfontosabb sajátossága az volt, hogy nem szóltak a kínos évtizedekről, és ezzel lehetővé tették a felejtést és megkönnyítették gyökeresen új politikai identitások megfogalmazását.

Összegzésféle: megjegyzések a közép-kelet-európai rendszerváltások tudományos értelmezéséhez

Több, mint tíz év távlatából régmúltnak, szinte történelemnek tűnik az, ami 1988 és 1990 között megesett velünk. Az emlékezés politikájának megjelenése a tüntetéseken sok tudóst ösztönzött arra, hogy a velünk megesett dolgokat a nyugati társadalomtudományok segítségével értelmezze: egy időben nagy kelete lett a mítosz-, rituálé-, szimbolikus térhasználat- stb. kutatásoknak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. (E tanulmány is nagyrészt 1995-ben született.) A francia, német és angolszász társadalomtudományos irodalom sokat segített a rendszerváltás, a politikai átalakulás folyamatainak megragadásában, valamint e folyamatok nemzetközi tudományos szintereken való ismertetésében.

Van azonban két pont, ahol e nyugati fogalmak – úgy vélem – elfedik, illetve akár meg is akadályozhatják a magyar rendszerváltás tudományos megértését. Az egyik pont a mítosz- és rítuselméletek zártsága (van Genneptől Turnerig): általában olyan közösségeknél vizsgálták és írták le, melyek zártak voltak, saját belső változásuk, fejlődésük egyes stádiumaiban működtették mítoszaikat és rituáléikat. A magyar rendszerváltás egy pillanattig sem volt zárt, – ahogy az első példában látszik – országhatárookra, vasfüggönyre, tömbökre, külső politikai mintákra, később a kulturális és a gazdasági globalizáció kihívásaira felelt. Eszközeiben is sajátosan ötvözte az autotchtont és a külső kulturális és politikai „szerszámokat”.

A másik pont az átmenet maga. Az emlékezet-kultúrával, az emlékezet helyeivel foglalkozó társadalomtudósok (és itt nemcsak Nora-ra, hanem ellenfeleire, a „nem-emlékezhelyek” kutatóira is gondolok) stabil politikai struktúrák és nemzetállamok emlékezetének kikristályosodási pontjait kutatták. Sarkítva, a francia forradalom, vagy legyünk engedékenyebbek, 1944 óta nem kellett számolniuk alapvető politikai törésekkel, olyan gyökeres változásokat hozó politikai fordulatokkal, mint a kelet-európai rendszerváltások. (Talán 1968 az egyetlen, bár sokkal kisebb horderejű kivétel.) Magyarországon a rendszerváltás első két évében nem egyszerűen új *lieu de mémoire*-ok keletkeztek, hanem az emlékezésen túl, azon keresztül léptünk át a múltból a jelenbe. Az első demonstrációk, megemlékezések, a terek visszafoglalása és átrendezése, a szobordöntések a társadalmi cselekvések sajátos és ritka példái voltak, mert az emlékezés megélésével új politikai

identitásokat teremtettek. A váltás megragadásához új nyelvre, új diskurzusokra volt szükség. E nyelv azonban épp az átmenetben keletkezett. E sajátos paradoxon feloldását is szolgálták a szimbolikus cselekvések, melyek kétszen talált rítusokban, korábban megformált mítoszok segítségével „hordták ki” a születő közbeszédet. A második példa arra volt hivatva, hogy megmutassa e születés lépcsőfokait: a nyelvtelenségtől (szobordöntés) az intézményesült emlékezetpolitikáig (szoborpark).

Visszatekintve úgy tűnik, hogy a rendszerváltás – szimbolikus értelemben legalábbis – 1993-ra lezárult: a politikai élet spontaneitása, a közvetlen demokrácia élményének megtapasztalása, az emlékezés belső akarása a múlté. Ahogy Európában, úgy nálunk is beindult az emlékezet konjunktúrája...

MELLÉKLET

Tüntetések, szoboreltávolítások, utca-
és helységnév-változtatások 1988-1989-ben

1988.

- február 8. A Duna-kör Bem téri sétáját szétozlatja a rendőrség.
március 14. Alapítvány 1848 emlékművének megalkotására.
március 15. Tüntetések Budapesten. A hivatalos rendezvényeket a Múzeum kertben, az ellenzékít a szokásos útvonalon tartják, de a Rádióhoz is elmennek. 20000 ember jelenik meg, néhányat előállítanak a rendőrök.
- június 16. Nagy Imre halálának 30. évfordulója, megemlékezés a 301-es parcellánál és a Belvárosban, Hősök tere meghódítása (rendőrök megakadályozzák) a Batthyány-emlékmű átkeresztelése Batthyány-Nagy Imre emlékmécsessé, TV épülete előtt szónoklat, motoros rendőrök a Vörösmarty téren a tüntetést (1000 ember) szétkergetik, a katolikus szentmise elmarad.
- június 16. Párizs, Père LaChaise Nagy Imre emlékmű avatása (terv.: Rajk László).
- június 27. Tüntetés a Hősök terén a romániai falurombolás ellen (150-180 ezer ember).
- augusztus 20. Szent István halálának 950. évfordulója: Szent Jobb körmenet, tízezrek vesznek részt.
- szeptember 12. Tüntetés a vízlépcső ellen, 29 helyről a Parlamenthez vonul a tömeg.
- szeptember 17. Nők tüntetnek a vízlépcső ellen. Concert for Human Rights Now! Budapesten.
- szeptember 30. Tüntetés a vízlépcső ellen.
- október 6. Egy MT rendelet március 15-ikét munkaszüneti nappá nyilvánítja, november 7-ikét pedig eltörli.
- október 23. Tüntetés, melyre az MDF felhívást ad ki, hogy ne menjenek el a tagjai, rendőri előállítások, teljes rendőri készség a városban.

- október 30. Fáklyás felvonulás a vízlépcső ellen (Budáról Pestre) Tüntetések a világ 28 városában a vízlépcsővel kapcsolatos népszavazásért.
- november 7. FIDESZ-ellendemonstráció, söprögetés a Vörösmarty téren, rendőri előállítások.
- november 15. A brassói sztrájk egyéves évfordulójára hirdetett tüntetésen (Keleti pu.) a rendőrség durván beavatkozik (könyörgéssel).

1989

- február 2. MDF, FIDESZ, SZDSZ nyilatkozat: nem ünneplik együtt a HNF-fel, az MSZMP-vel és a KISZ-szel március 15-két.
- február 10. MDF ajánlat: a tagok saját lelkiismeretük szerint döntenek március 15. ünnepségének módjáról. A TDDSZ szerint lehetőség van március 15. szabad ünnepségre, de nem kívánja befolyásolni tagságát.
- február 17. SZER-hír: hozzátartozók javasolják az igazságügy miniszternek Nagy Imre és mártírtársai jelképes ill. újratemetést, az időpont: 1989. június 16.
- február 19. HNF felhívás: mindenki együtt ünnepelje március 15-ikét.
- március 1. 21 független szervezet nyilatkozata: élni akarnak azzal a jogukkal, hogy március 15-én a Szabadság térre vonuljanak és jelképesen lefoglalják a televíziót.
- március 15. Piros betűs nemzeti és állami ünnep, pártállami sajtókampány a „közös megünneplésért” a „nemzeti összefogás” jegyében. Az Országgyűlés a Hősök terén és a Kossuth téren koszorúz, a HNF, az MSZMP, a KISZ és az MSZDP a Múzeumkertben ünnepel, 31 független szervezet a Március 15. téren, a Petőfi szobornál (a tüntetés új helyszíne a Szabadság tér, ahol kikiáltják a sajtószabadságot és „lefoglalják” a Televíziót, felkeresik a Batthyány örökmécsesét és a Kossuth teret, valamint a Bem teret. Este a FIDESZ és az SZDSZ tüntet a Roosevelttéren, és Lánchídi csatára emlékezve fáklyás felvonulást szervez a Lánchídon át a Várba. Az MDF ünnepi nagygyűlést tart.

- március 24. Salgótarjánban ledöntik Lenin mellszobrát.
március 27. Szentkirályszabadján békemenetet szerveznek a magyar és a szovjet laktanyába.
- április 13. Péccsett megváltoztatják a sztálinizmusból származó utca-
neveket.
- május 11. Tüntetés a Művelődési Minisztérium előtt a kötelező
orosz nyelvtanulás ellen.
- május Zarándoklat a Don-kanyarhoz.
május 1. Majálisok mindenütt.
május 31. A leninvárosiak kérik vissza régi nevüket.
június 7. A TIB és a kormány megállapodik: a kormány és a par-
lament részt vesz a Nagy Imre temetésén.
- június 10. A Legfőbb Ügyészség kivizsgálja: Nagy Imrét és társait
koholt vádak alapján ítélték el.
- június 15. FIDESZ demonstráció az orosz nagykövetség előtt a csa-
patkivonulásért.
- június 16. Nagy Imre újratemetés (TIB): Hősök tere.
június 24. A FIDESZ jelképesen elfoglalja a kiüresedett szombat-
helyi szovjet laktanyát.
- július A párizsi Nagy Imre szobor másolatát Párizs Budapest-
nek ajándékozza.
- július 14. Kádár János temetése.
MOP visszanevezi a Münnich F. utcát Nádor utcává.
- július 7. Országszerte törekvések a második világháborús áldozat-
ok emlékének megőrkítésére.
- július 17. Nagy Erzsébet alapítványt tesz egy Nagy Imre múzeum
felállítására.
- augusztus 4. A Magyar Október Párt politikai mozgókonyhát szervez
Csepelen.
- augusztus 9. Kádár János szülőházát emlékmúzeummá rendezik be
Kapolyon. A kezdeményezők javasolták, hogy Nagy Im-
rének rendezzenek kiállítást Kaposváron, és mindkettőt
októberben nyissák meg, előbbit október 31-én (az
MSZMP megalakulásának napján), az utóbbit 23-án.
- augusztus 13. Tüntetés a Berliini Fal lebontásáért.
augusztus 19. Páneurópai Piknik az osztrák-magyar határon (Habs-
burg Ottó, Pozsgay Imre).

- augusztus 20. Szent Jobb körmenet, Bazilika. MSZMP a Margit szigeten ünnepel és elmarad a szokásos vízi és légi parádé.
- zeptember 15. A TIB követeli: legyen október 23. munkaszüneti nap és nemzeti ünnep.
- zeptember október 20. Aláírásgyűjtő akció a 4 igenes népszavazáshoz. Díszörség a Hősök terén.
- október 21. Kormányhatározat: a köztársaságot október 23-án kiáltják ki a Kossuth téren.
- október 23. Istentisztelet a Bazilikában, kegyelet a sírnál. Az Október 23-a Bizottság 18.00-ra nagygyűlést hirdet több helyen: a Corvin közben, a Kilián laktanya előtt és a Rádiónál, a Műegyetemnél és a Bem téren, valamint a Hősök terén és a Kossuth téren. 100.000 ember jelenik meg. A Rádiónál Raj Tamás emléktáblát avat a Rádió elesett védői emlékére. 12.00-kor Szűrös Mátyás kikiáltja a köztársaságot, de október 23-a nem lesz nemzeti ünnep.
- október 25. Kikapcsolják a parlament tetején világító vörös csillagot.
- október 27. FIDESZ virrasztás a román nagykövetség előtt.
- november 26. 4 igenes referendum, „Aki otthon marad, az a múltra szavaz”, MDF-bojkott: „Aki magyar, otthon marad”.
- november 30. A székesfehérvári Csúcsoshegyről eltávolítják az 1970-es tank emlékművet és Aranybulla emlékművet szándékoznak a helyébe állítani.
- december 23. Szolidaritási akciók a romániai forradalom mellett.
- december 27. Felavatják Mindszenty szobrát a Jurta Színháznál.

IRODALOM

- Ash, Timothy Garton: *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, New York, 1990.
- Barthes, Roland: *Mythen des Alltags* (Mythologies), Frankfurt am Main, 1974.
- Blumenberg, Hans: *Arbeit am Mythos*, Frankfurt am Main 1979.
- Burke, Peter: Geschichte als soziales Gedächtnis, In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.): *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt am Main, 1991
- Cassirer, Ernst: *The Myth of the State*, New Haven/London 1946.
- Cassirer, Ernst: *Philosophie der symbolischen Formen*, Darmstadt, 1977.
- Champagne, Roland A.: *The Structuralists on Myth*, New York-London, 1992.
- Durkheim, Émile: A vallási jelenségek meghatározásáról In: *A társadalmi tények magyarázatához*, Budapest, 1978.
- Eleőd Ákos: A szoborpark (Műleírás) In: *2000* 1993/7. 60.
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán*, Budapest, 1996.
- Eliade, Mircea: *Symbolism, the Sacred, and the Arts*, New York, 1986.
- Eliade, Mircea: *Mythos und Wirklichkeit*, Frankfurt am Main 1988.
- Elias, Norbert: *The Symbol Theory*, London/Newbury Park/New Delhi, 1991.
- Foucault, Michel: A diskurzus rendje, In: *Holmi*, 1991/7.
- Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures*, New York, 1981.
- Geertz, Clifford: *After the Fact*, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, 1995.
- Geertz, Clifford: Az identitás politikájáról In: *Magyar Lettre Internationale* 34.
- Gerő András: *Magyar polgárosodás*, Budapest, 1993. 397-416.
- Hofer Tamás: Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989 március 15-e Budapesten. In: *Politikatudományi Szemle* 1992/1.
- Hoogewerff, G.J.: Die Ikonologie und ihre wichtige Rolle der systematischen Auseinandersetzung mit christlicher Kunst In: Kaemmerling, Ekkehard (Hrsg.): *Ikonographie und Ikonologie. Theorien – Entwicklung – Probleme. Bildende Kunst als Zeichensystem. Band 1*, Köln, 1979. 81-111.
- Hübner, Kurt: Die Wahrheit des Mythos, München, 1985.
- Jamme, Christoph: „Gott an hat ein Gewand”. Grenzen und Perspektiven philosophischer Mythos-Theorien der Gegenwart, Frankfurt am Main, 1991.
- Kinsky-Weinfurter, Gottfried: *Sturz der Denkmäler*, Wien, 1998. 7.
- Kohl, Karl-Heinz (Hrsg.): *Mythen im Kontext*, Frankfurt am Main/New York, 1992.
- Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft*. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten, F.a.M. 1979.
- Kovács Éva-Tóth István János: Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok sajtóelemzése In: *Politikatudományi Szemle* 1992/1.
- Kovács Éva: A rendszerváltók almanachja, In: *Világosság* 1994/4.
- Kovács, Éva: Mythen und Rituale des ungarischen Systemwechsels In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1999/2 210-239.

- Kovács Éva: „Imé Istennek ama báránya, ki elveszi a világ bűneit” – Etűd a rendszer-váltó mítoszokról In: *Világosság*, 2000/6-7. 28-37.
- Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve* 1988. Budapest, 1989. 351-359.
- Leach, Edmund: *Szociálanropológia*, Budapest, 1996.
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturale Anthropologie*, Frankfurt am Main, 1977.
- Lévi-Strauss, Claude: *Mythologica IV*. Frankfurt am Main 1980.
- Ludwig, Andreas (Hrsg.): *Alltag und soziales Gedächtnis*. Die DDR Objektkultur und ihre Musealisierung, Ergebnisse Verlag: Hamburg, 1997.
- Malinowski, Bronislaw: *Magie, Wissenschaft und Religion*, Frankfurt am Main, 1983.
- Mészáros György – Pór Edit: Budapest új utcanevei In: *Kritika* 1993/3.
- Mihancsik Zsófia: Nagy Imre temetése és az '56-os emlékmű születése In: *Budapesti Negyed* 3. 1994/1. 187-218.
- Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között In: *Aetas* 1999/3. 152-153.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig In: *Replika* 37 (1999) 19-44.
- Panofsky, Erwin: Ikonographie und Ikonologie, In: Ekkehard Kaemmerling (Hrsg.): *Ikonographie und Ikonologie*, Köln, 1979.
- Panofsky, Erwin: *Studien zur Ikonologie*, Köln, 1980.
- Reinwald, Heinz: *Mythos und Methode*, München, 1991.
- Rév, István: Parallel Autopsies, In: *Representations* 49. Winter 1995. 15-39.
- Ricour, Paul: *The Conflict of Interpretation*, Evanston, 1974.
- Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés c. tanulmánya. In: György Péter –Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái, Sztálinizmus és kultúra*, Budapest, 1992. 67-79.
- Turner, Victor: *Dramas, Fields, and Metaphors*. Symbolic Action in Human Society, Ithaca, 1974.
- Vadás Ferenc: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz In: *Budapesti Negyed* 3. 1994/1. 85-110.
- Voigt Vilmos: Éljen és virágozzék... In: *Budapesti Negyed* 3. 1994/1. 166-186.

JEGYZETEK

¹ E tanulmány egy a ritualizált rendszerváltással, rendszerváltó mítoszokkal foglalkozó tanulmányosorozat második „etűdje”. Az első etűd premodern mítoszok újraalkalmazásával, a továbbiak a szovjetellenesség ikonológiájával, 1956 mítoszával, a történelmi hősök és legendák reinkarnációjával foglalkoznak, jórészt kronológiai sorrendben. Az etűd-formát azért választottam, mert hitem és kutatási tapasztalataim szerint a ritualizált rendszerváltás nem egy komplex és lineáris átalakulás volt, hanem külön „csapásokon”, sőt olykor sporadikus akciókban ment végbe. Az első etűd már megjelent (Kovács, 2000). Az itt közölt és az előbbi etűd egy tanulmányként olvasható németül (Kovács, 1999). A hivatkozott tanulmányokban részletesen foglalkozom a mítoszok és rituálék filozófiai, kulturális antropológiai és szociológiai irodalmával, így itt csak azokat a tanulmányokat említem, melyek szorosan kapcsolódnak ehhez az etűdhez. A feldolgozott irodalom jegyzékét közlöm a tanulmány végén.

Itt kell bevallanom, hogy nem vagyok a mítoszok avatott kutatója, az ötletet barátaimtól kaptam. Külön köszönet illeti Bak-Gara Annát és Sajó Tamást, akik jó tanácsaikkal megkönnyítették az elméleti szakirodalomban való tájékozódásomat. Mindazonáltal a fenti szövegért egyedül magam felelek.

² A hely felszentelésének fogalmát Mircea Eliade alapján használom (Eliade, 1996, 191-203).

³ Az identitáspolitika fogalmát Clifford Geertz-től kölcsönöztem. (Geertz, 1999)

⁴ A rítust mint funkcionális keretet értelmezem és osztom Edmund Leach fenntartásait a fogalom használatával szemben. (Leach, 1996, 114)

⁵ A mítosz kifejezést Lévi-Strauss szerint használom. (Lévi-Strauss, 1980)

⁶ E demonstráció kulturális antropológiai interpretációját lásd. Hofer (1992).

⁷ Az első szándéknyilatkozatokban (1988-1989) még hangsúlyos szerepet kap az 1848-as függetlenségi hagyomány és a forradalom eszmeisége, míg a választási programokban helyét az ideológiák és a nemzeti tradíciók váltják fel (Kovács-Tóth, 1992). A változás egyfelől úgy értelmezhető, hogy a politikai fórum az utcáról más térbe, a parlamentbe kerül, a mór (1848 mítosza) megtette kötelességét, a mór mehet. Az új politikai célok, a választási győzelem eléréséhez új rítusok kellettek. Azonban az is bizonyosnak látszik, hogy a '48-as kultusz túlságosan tág értelmezési keretbe került, hiszen szinte minden politikai ügyhöz szinte minden politikai csoportosulás megszólaltatta: a történet végül már nem mondott semmit, illetve elvesztette identitásteremtő funkcióját.

⁸ A március 15-i ünnepek másfélszázados történetét foglalja össze Gerő (1993, 397-416).

⁹ A tervekről és az előkészületekről lásd. Vadas (1994).

¹⁰ A május 1-ékről lásd. Voigt (1994).

¹¹ Az előkészületekről és a tüntetés lefolyásáról lásd. a *Magyar Nemzet* tudósítását és Szekerest (1989)

- ¹² A temetést Rajk László rendezte Jovánovics Györggyel közösen. A temetési díszletek megtervezéséről, a vitákról és a tervezők szándékairól lásd. a Rajk Lászlóval készült interjúút (Mihancsik, 1994).
- ¹³ A temetési rituálé leírását és elemzését lásd. Rév (1995).
- ¹⁴ A Nyilvánosság Klub 1993-as felméréséről lásd. Mészáros-Pór, 1993.
- ¹⁵ A népharag által vezetett rituális szobordöntés persze nem volt új keletű a magyar történelemben: dőltek a szobrok 1848-ban, 1919-ben stb., ahogy a sztálinizmus évei alatt és 1956-ban is. A legújabb kori szobordöntésekhez adalékul szolgál Sinkó (1992).
- ¹⁶ Az egyesült Németország hasonló dilemmáihoz lásd. Ludwig (1997).
- ¹⁷ Ahogy Kinsky-Weinfurter a szoborparkról kritikusan megjegyzi: „Sie sind geformte Materie, polpöses Monumentenmaterial, diktatorischer Symbolschrott. Mehr nicht.” (Kinsky-Weinfurter, 1998)
- ¹⁸ Nem véletlenül használom itt a *mítosz* helyett a *mitológia* fogalmát. Ha a *mitikusnak* (das Mythische) a mítoszokon alapuló világképet tekintjük, akkor a *mitológia* (mint pl. Homérosz Odüsszeiája) már egyfajta interpretációt, rekonstrukciót, a felidézett múlttól szóló aktualizált és rendezett szöveget jelenti. (Blumenberg, 1979)
- ¹⁹ Kádár János minden beszédében előszeretettel használta ezt a kifejezést, mely saját intonációja miatt (a magyar kiejtés szerint a t-j-ből ty-hang lesz, Kádár azonban mindig külön ejtette a t-t és a j-t) rengeteg kabarétréfa alapmotívuma lett, bár fülünkben már egyre kevésbé halljuk.
- ²⁰ E törekvés sok más politikai szintéren is megjelent, akár a választási szlogenekről, politikai programokról, akár a médiáról volt szó. Egyik leglátványosabb formája a politikusi életrajz: az első Parlamenti Almanach képviselői biográfiái többnyire tendenciózusan feledkeznek meg az adott személy 1948-1988 közötti tevékenységéről. Ha jól belegondolunk, ez az életrajzok esetében azt jelenti, hogy pont a képviselők felnőtt élete marad ki a szövegekből, hogy helyét a származás (ellenállók, nemesek stb. ivadékai), az „ellenzéki” múlt ill. más, a politikai tőke szempontjából kedvező adat váltsa fel (Kovács, 1994).

ÉVA KOVÁCS

The Memory of Places and Monuments (1988–1990)
Myths „at Work” in the Post-Communist Transition in
Hungary

The author develops conceptual patterns for the interpretation of public political action in Hungary in the years immediately before and after the collapse of the Communist regime. She describes how the first public demonstrations organised by the opposition groups established a ritual of political protest by using the monuments and the sites of the Hungarian Revolution of 1848 and the Hungarian Uprising of 1956. Making use of the self-explanatory symbolism of these places, it became virtually unnecessary to announce the meeting places and routes of demonstrations since everybody knew the procedure by heart. The same kind of analysis is applied to one of Budapest's main squares, *Hősök tere* (Heroes' Square), and to the newly created park for socialist and communist monuments in Nagytétény, outside Budapest. The author argues that, by reverting to place- and street-names dating from the 19th century and by exhibiting their socialist past in a museum, Hungarians have found a way to historicize the era of Communist rule in Hungary and to divert attention from their active involvement and participation in it, especially during the later decades of the Kádár regime.